

DOI: 10.32347/2076-815x.2021.77.335-344

УДК 72.01. (477)

к. арх. **Марковський А.І.**,
Andrii_Markovskyi@ukr.net, ORCID: 0000-0002-9499-4434,
відділення синтезу пластичних мистецтв НАМ України

СОЦІО-ЕКОНОМІЧНІ ФАКТОРИ ЗАБУДОВИ ЖИТЛОВИХ МІКРОРАЙОНІВ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ: 1950-ТІ – 1970-ТІ

На основі попередніх досліджень автора, наведений резюмований порівняльний аналіз факторів та чинників, що безпосередньо впливали на формування й розвиток компактної мікрорайонної житлової забудови в СРСР, країнах Східної та Західної Європи й Північної Америки в повоєнний період. Акцент зроблений на співставленні вихідних чинників та подальшої експлуатації, «успішності» чи «провалу» відповідних проектів в розрізі досвіду наступних десятиліть, що може бути екстрапольований на сучасну будівельну ситуацію.

Відмінність в умовах між ринковою та плановою економікою з одного боку та історично сформованими соціальними факторами у Європі та Північній Америці - з іншого, призвели до різних результатів при тотожності поставлених викликів (житлова криза, що вимагала швидкого та фінансово необтяжливого розселення значних мас міського населення) й близьких за стилем прийомах будівництва у 1950-х - 1960-х (що дістали загальну назву «інтернаціонального стилю».)

Ключові слова: житлові мікрорайони; урбанізація; інтернаціональний стиль; функціоналізм; радянський архітектурний модернізм.

Постановка проблеми. Переважна більшість урбаністичного ландшафту сучасних великих міст України та Європи представлена багатоповерховою житловою забудовою, зведеною в другій половині ХХ ст. Перші повоєнні роки відзначені активними пошуками форм організації відповідних міських утворень разом з інфраструктурою та громадськими об'єктами. На початок ХХІ століття велика кількість забудови 1950-х - 1970-х років потребує переозначення, реорганізації та, можливо, ревіталізації. Разом з тим, основні принципи, опробовані тоді, досі активно використовуються у сучасному будівництві. Саме тому аналіз архітектури тих років з дослідженням здобутків та прорахунків, факторів впливу та ризиків, що проявилися за десятиліття експлуатації, може бути екстрапольований в сучасну архітектурну та будівельну діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням післявоєнної житлової забудови плідно займалися історики радянської архітектури: зокрема

варто згадати книги та статті О. В. Рябушина [1], А. В. Іконнікова [2], С. О. Хан-Магомедова [3], Д. С. Хмельницького [4, 5] та ін. Спогади безпосередніх учасників забудови представлені у двотомному виданні «Мастера советской архитектуры об архитектуре» [6, 7]. З-поміж сучасних українських дослідників, тема піднімається в книгах Б. Л. Єрофалова-Пилипчака [8, 9], І. Г. Новосад [10] та багатьох інших. З-поміж закордонних авторів означений період у житловій забудові висвітлюють Le Corbusier [12], J. Bochner та R. Desplechin [11], J. Lucan [13], M. Risselada [14], F. Samuel [15], J. T. Patterson [18], P. Hall [19] та інші.

Основна частина. Важливою відмінністю між післявоєнною відбудовою Східної та Західної Європи ми вважаємо той факт, що на Заході в переважній більшості випадків найперше намагалися відновити історичний, передвоєнний образ центральних частин міста. На Сході, продовжуючи радянські тенденції, акцент робився на новому будівництві в дусі пануючої ідеології. На наш погляд, це було продиктовано мотивацію демонстрації комуністичної системи як всього «нового», «кращого», «прогресивного», а того, що було перед нею, як «застарілого» та «не потрібного». Відповідно, відновлення докомуністичної архітектури у 1940-1950-ті роки не особливо заохочувалося партійною елітою, висувачи на передній план саме «здобутки і досягнення» після 1945 року. Підсилення інтересу до власної історичної унікальності в країнах Східної Європи буде поступово тенденційно наростати до 1990-х років, синхронно з деградацією місцевих партійних важелів впливу та системи Варшавського договору загалом. Винятком з відповідної тенденції можна вважали лише Польщу, яка проводила масштабні відновлювальні роботи одразу по завершенню Другої світової війни.

Радянська архітектура середини-кінця 1950-х років була переорієнтована на першочергове вирішення кризи розселення великої маси містян, що не мали достойних умов проживання. Вона звернулася до світового досвіду та перейшла на шлях інтернаціонального модернізму. Власне, це твердження прямо впливає з позиції, що Європа та північна Америка також намагалися вирішити відповідні задачі. У випадку Європи поза межами СРСР ситуація післявоєнного періоду була надзвичайно близькою до радянської: численні руйнування Другої світової війни кардинально змінили обличчя багатьох історичних міст як Східної так і Західної частини континенту. Мільйони людей опинилися без даху над головою або розселені в тимчасові бараки. Промисловість зазнала значних втрат і не могла одразу відновити темпи виробництва будівельних матеріалів та устаткування. І все вищезазначене існувало в сумі з наростаючими темпами урбанізації, коли значні маси населення переселялися з сільської місцевості в міста та теж потребували

розселення. Звичайно, радянська ситуація мала відповідний негативний бекграунд ще з передвоєнних часів, позаяк житлова криза виникла ще від часів Жовтневої революції [3] і до середини ХХ ст. лише поступово загострювалася, чого не було у більшості інших країн ареалу (або було не в настільки глибокій формі). Однак Друга світова війна довела весь регіон до приблизно тотожних умов і відповідних проблем.

Ситуація в Північній Америці була не на стільки критичною, позаяк міста США та Канади не зазнавали ані бомбардувань, ані захоплень. Однак соціальний чинник – урбанізація – тут давався взнаки куди сильніше, адже війна стимулювала значний розвиток промисловості, яка притягувала численні маси нових робітників. Відповідно, і в Європі і в Північній Америці періоду питання технологічної, функціональної та бюджетної житлової забудови було ключовим на порядку денному.

Західноєвропейсько-північноамериканські архітектори звертаються до напрацювань функціоналізму, що видавалися найбільш економічно вигідними, не забуваючи при цьому і про естетичні питання (які, однак, часто в перші післявоєнні роки відсуваються на другий план з описаних вище причин). Все це в сумі виливається в численні регіональні стильові напрямки, які єднає однаковий соціально-індустріальний заклик. Тому післявоєнна архітектура, не зважаючи на регіональні відмінності, сприймається загалом як явище цілісне, об'єднане зусиллями провідних архітекторів з ініціативи Ле Корбюзьє в так званий Інтернаціональний модернізм. Архітектура модернізму яскраво проявила себе ще з міжвоєнного періоду, але саме після Другої світової війни вона стала по-справжньому «інтернаціональною», захопивши домінуючі позиції в усьому світі (в тому числі СРСР після постанови «Про усунення надмірностей у проектуванні і будівництві» та країнах, що потрапили в радянську політичну орбіту).

Мабуть найбільш знаковим об'єктом, що вплинув на забудову «спальних районів» середмість по всьому світу у післявоєнний період та фактично сформував домінуючий ландшафт сучасного міського простору (з його успіхами та вадами) є Житлова одиниця, спроектована та зведена Ле Корбюзьє для Марселю в 1952 році. В означеній багатоповерховій поліфункціональній багатоквартирній споруді втілилися відомі 5 принципів архітектури, якими керувався метр. Фактично, марсельська Житлова одиниця являється сублімацією ідей, покладених Корбюзьє в інтернаціональний стиль в житловій архітектурі [11, 12, 13, 14, 15]. Ідея споруди по-суті не була унікальною, виступаючи планомірним продовженням напрацювань європейського модернізму, надзвичайно близьких та дотичних до радянського конструктивізму [16, 17]. Споруда розпочала серію відповідних експериментів, які, зрештою втілилися в

масову стандартизовану та уніфіковану забудову в Західній Європі, що дозволила в короткий час з мінімізацією затрат розселити значні маси людей. І саме цей досвід був ключовим для радянського керівництва при ініціації означеної «боротьби з надмірностями».

Споруди Ле Корбюзьє та інших модерністів були прогресивним пошуком новітніх ідей та шляхів розвитку сучасної архітектури, вираженням нової естетики сприйняття міського простору. Однак для владних функціонерів це було передусім економічно доречним інструментом. Тому радянська архітектура, що була вимушена постійно «шукати дозволу та прихильності» у партійних еліт, отримала доступ до легітимного діалогу саме з відповідним виявом модернізму, передусім у житловій та близькій по-змісту соціально-громадській архітектурі.

Звичайно, генеза будівельного мистецтва Європи та Радянського союзу не завершувалася лише на плануванні житла та відповідних типових рішеннях – це був пошук нового архітектурного світогляду, нової (або призабутої на пару десятиліть) системи естетики та цінностей. Проте в радянській архітектурі основним стимулом стало саме житло та світовий досвід районування та компактного соціального розселення. Однак радянська архітектура, діючи в умовах командної економіки, не обмежена ринковими важелями вартості на землю, фактично «розгорнула» ідею «будинку-міста», якою була марсельська Одиниця, до «міста-мікрорайону». Дотримуючись науково-обґрунтованих та продуманих принципів шагової доступності інфраструктури, радянська архітектурна думка, на початкових етапах, між тим, переважно відмовляється від поліфункціональних споруд, залишаючи суспільні функції лише за першими поверхами, не облаштовуючи дахи під суспільні зони і т. д. Хоча досвід поліфункціональних споруд був апробований у 1920-х роках на прикладах будинків-комун, що мали навіть складнішу внутрішню організацію. На наш погляд, це пов'язано передусім з вимогою пришвидшення та здешевлення будівництва за умови фактично нульової вартості землі в СРСР.

Європейський архітектурний досвід будівництва мікрорайонів з висотними багатоквартирними житловими будинками та відповідною інфраструктурою в цілому схожий на радянський з тією корекцією, що забудова та умови, за винятком окремих невдалих прикладів, продовжували поступово покращуватися та модернізуватися в майбутньому відповідно до поліпшення економічних умов в країнах (чого у більшості випадків не спостерігалось в радянській дійсності та в країнах так званого Варшавського договору, що з часом, у 80-90-ті роки призвело до негативного ставлення до відповідної архітектури). В Північній Америці, передусім у США, навпаки,

подібний досвід компактних мікрорайонів виявився вкрай негативним, передусім, на нашу думку, через різницю соціальних умов.

Одним з найвідоміших прикладів подібних районів є Прюїтт-Айгоу, зведений в 1954-1956 роках в Сент-Луїсі, США за проектом Мінору Ямасакі [18]. Проект був покликаний вирішити проблеми розселення жителів нетрів міста, які продовжили швидко розростатися після Другої світової війни. Першочергово комплекс задумувався як соціальне житло, сегрегований на частину для афроамериканців (Прюїтт) та білих мешканців (Айгоу). Амбітний проект широко висвітлювався в пресі та зводився під суворим контролем держави, позаяк будувався за бюджетні кошти. Комплекс складався з 33 одинадцятиповерхових споруд з суспільними зонами в дусі, як писали преса на момент зведення, провідних ідей Ле Корбюзьє.

Пілотний концепт виявився вкрай невдалим, ставши символом міського гетто, злочинності та бідності, в результаті чого, після пошуку декількох варіантів перепланування зі зниженням щільності забудови та спроб зміни соціального клімату, був поетапно знесений з 1972 по 1976 роки. На довгий час, передусім через зусилля кореспондентів та відображення у масовій культурі, Прюїтт-Айгоу став виразником занепаду відповідних державних проектів по міському впорядкуванню та переплануванню.

Аналіз досвіду комплексу є досі актуальним та викликає численні дослідження та суперечки щодо причин провалу, [18, 19]. Дослідники розділяють причину на архітектурні та соціальні, при тому, що більшість фахівців схиляється до вирішальної ролі останнього фактору. Архітектурні недоліки були викликані федеральними вимогами щодо підвищення щільності житла та максимального здешевлення будівництва, що призвело до значного викривлення проекту в порівнянні з початковим задумом М. Ямасакі. Архітектор пропонував диференційовану поверховість, однак до реалізації була прийнята забудова виключно з найвищими спорудами (11 поверхів). До слова, один з проектів-пропозицій, щодо зміни ситуації в комплексі на початок 1970-х років, передбачав якраз пониження деяких споруд. Також зазначається низька якість опорядження, ненадійність ліфтів (що і без того зупинялися не на кожному поверсі), проблеми з вентиляцією, недостатня кількість озеленення, дитячих майданчиків (які взагалі з'явилися вже після численних звернень мешканців) і т. д. [18, 19].

Однак ключовою різницею була відмінність соціального фактору. Аналогічні комплекси в Європі та СРСР за рідкісним виключенням виявилися вдалим рішенням для свого часу і до наших днів продовжують виконувати свою роль. Проте в СРСР та в країнах Європи відповідні багатоквартирні комплекси будувалися масово і, передусім, для представників основного

прошарку суспільства, середнього класу (або просто переважної більшості міського населення СРСР). В США ж традиційний уклад міського життя, так звана «американська мрія», постулювала окремий будинок на окрему родину, бажано з певною земельною ділянкою. Успіхи американського автопрому, в сумі з іншими факторами, що призвели до певного дезурбанізму забудови середмість, сприяли тому, що середній клас переважно не розглядав відповідні комплекси, як привабливі.

В умовах ринкової економіки, означені квартири в США надавалися передусім як житло соціальне для людей з доходом нижче середнього. Не останню роль зіграло також питання расової сегрегації (якого не було в Європі та СРСР), що лише прискорило депопуляцію та криміналізацію району через відтік платоспроможних мешканців. Знов-таки, за умов ринкової економіки, комунальні підприємства припинили (або майже припинили) свою роботу через недофінансування, що погіршило репутацію району і створило відповідне замкнуте коло. В умовах СРСР, при державній власності на житло, розселенню населення відповідно державної політики та єдиної комунальної системи обслуговування, відповідний тригер не був запущений. Західна Європа з ринковою економікою, але без політизованих питань сегрегації та з сталими традиціями компактного проживання населення в багатоквартирних будинках також в цілому позитивно сприйняла тенденцію відповідної щільної забудови.

Висновки. Фактично, на нашу думку, якби проект Прюїтт-Айгоу зводився приватними інвесторами, то було б приділено більше уваги опорядженню, зменшенню поверховості та іншим чинникам, що мали підвищити ринкову вартість завершеної забудови. Комплекс є прикладом парадоксальної патової ситуації, коли за умов ринкової економіки зводиться муніципальний проект з обмеженим фінансуванням, що призводить до суми негативних тенденцій як ринкової так і командної економіки. Аналогічним прикладом слугує комплекс Карбіні Грін, що був зведений в Чикаго у 1942 році.

Хоча в ХХІ столітті відповідні комплекси як в Європі, так і в Північній Америці поступово зносяться, замінюючись більш сучасними прикладами організації міського простору, мікрорайони, зведені в 50-х-60-х роках минулого століття, у переважній більшості своїй реалізували поставлені перед ними завдання та свій потенціал, забезпечивши проживання великої кількості містян впродовж багатьох десятиріч. Що ще раз доводить позитивність відповідного прикладу для архітектури свого часу (кінця 1950-х рр.)

Між тим, варто зазначити, що негативний образ подібної міської забудови у США створювався мас-медіа та креативною індустрією часто з подачі владних лобістів, що відстоювали певні політичні інтереси зменшення

втручання держави у міське соціальне планування (і відповідних видатків). Тому означений «символізм провалу» є в певній мірі каталізованим та значно драматизованим [18]. Одночасно в США та Канаді існують численні зразки вдалих житлових багатопверхових мікрорайонів та житлових комплексів і середмість, зведених у аналогічний період. Наприклад, компанія «Лайнвівер, Ямасакі & Хельмут», що звала Прюїтт-Айгоу, також спорудила у Сент Луїсі більш успішний Кокрен Гарденс [18].

Список джерел

1. Рябушин А.В., Шишкина И.В. Советская архитектура. Москва : Стройиздат. 1984. 217 с.
2. Иконников А.В. Архитектура XX века. Утопии и реальность. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. Т.1. 656 с.
3. Хан-Магомедов С.О. Хрущевский утилитаризм: плюсы и минусы // Эстетика "оттепели": новое в архитектуре, искусстве, культуре / ред. О. В. Казакова. Москва : РОССПЭН, 2013. С. 110–133.
4. Хмельницький Д.С. Наследие С.О. Хан-Магомедова: значение, проблемы, лакуны // Хан-Магомедовские чтения. Москва ; Санкт-Петербург : Коло, 2015. С. 26–34.
5. Хмельницький Д.С. Конец стиля: к пятидесятилетию гибели сталинской архитектуры // Проект Классика. 2005. Вып. XIII-MMV. С. 142–149.
6. Мастера советской архитектуры об архитектуре : Избранные отрывки из писем, статей, выступлений и трактатов. В 2 т. Т. 1. ред. М. Г. Бархін [та ін]. - М. : Искусство, 1975. - 541 с.
7. Мастера советской архитектуры об архитектуре : Избранные отрывки из писем, статей, выступлений и трактатов. В 2 т. Т. 2. ред. М. Г. Бархін [та ін]. - М. : Искусство, 1975. - 584 с.
8. Ерофалов-Пилипчак Б.Л. Архитектура советского Киева. К.: А+С, 2010. 638 с.
9. Ерофалов-Пилипчак Б.Л. Kiev elsewhere. Киев которого никогда не было. Киев каким он был. Киев каким он мог бы быть. Киев: А+С, 2014. 408 с.
10. Новосад І.Г. Історія забудови типовими житловими будинками столиці України Києва // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Київ : КНУБА, 2015. Вып. 41. С. 158–161.
11. Bochner J., Desplechin R. Cendrars et Le Corbusier : une amitié de quarante ans, in *La Fable du lieu* (dir. Monique Chefdor). Paris : Champion, 1999. 212 p.
12. Le Corbusier. *Decorative Art of Today*. London : The Archit. Press, 1925. 214 p.
13. Lucan J. *Le Corbusier : une encyclopedie*. Paris : Éd. du Centre Pompidou, 1987. 500 p.
14. Risselada M. *Raumplan versus plan libre. Le Corbusier and Adolf Loos 1919–1930 : (Reprint)*. New York : Rizzoli Intern. Publ., 1989. 150 p.
15. Samuel F. *Le Corbusier – in Detail*. Oxford : Archit. Press, 2007. 232 p.
16. Марковський А.І. Паралелі німецької авангардної архітектури та забудови Києва. // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Київ : КНУБА, 2020. Вып. 58. С. 302–313. ISSN 2077-3455
17. Markovskiy A.I. Streamline or constructivism: architecture of Kyiv in the late 1920s// *Austrian Journal of Technical and Natural Sciences – Vienna : Premier Publishing s.r.o*, 2021. – Vol. 3-4. P 3-7. ISSN 2310-5607
18. Patterson J. T. *Grand Expectations : The United States, 1945–1974*. Oxford : Oxford University Press, 1997.

19. Hall P. *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*. Hoboken : Wiley, John & Sons, Incorporated, 2004. 576 p.

к. арх. **Марковский А.И.**,
Отделения синтеза пластических искусств НАИ Украины

СОЦИО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ЗАСТРОЙКИ ЖИЛЫХ МИКРОРАЙОНОВ ЕВРОПЫ И СЕВЕРНОЙ АМЕРИКИ: 1950-Е - 1970-Е

В статье, на основе предыдущих исследований автора, приведен резюмированный сравнительный анализ факторов, которые непосредственно влияли на формирование и развитие компактной микрорайонной жилой застройки в СССР, странах Восточной и Западной Европы и Северной Америки в послевоенный период. Акцент сделан на сопоставлении исходных факторов и последующей эксплуатации, «успешности» или «провала» соответствующих проектов в разрезе опыта последующих десятилетий, что может быть экстраполировано на современную строительную ситуацию.

Отличие в условиях между рыночной и плановой экономикой с одной стороны и исторически сложившимися социальными факторами в Европе и Северной Америке - с другой, привели к разным результатам при тождественности поставленных вызовов (жилищный кризис, который требовал быстрого и финансово необременительного расселения значительных масс городского населения) и близких по стилю приемам строительства в 1950-х - 1960-х (получивших общее название «интернациональный стиль»).

Ключевые слова: жилые микрорайоны; урбанизация; интернациональный стиль; функционализм; советский архитектурный модернизм.

Candidate of Frchitecture **Markovskyi Andrii**,
Scientific Secretary of the Department of Plastic Arts Synthesis at National
Academy of Arts of Ukraine

SOCIO-ECONOMIC FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF RESIDENTIAL MICRO-DISTRICTS IN EUROPE AND NORTH AMERICA: 1950S - 1970S

The article, based on previous research, presents a summary comparative analysis of factors and factors that directly influenced the formation and development of compact micro-district housing in the USSR, Eastern and Western Europe and North America in the postwar period. The emphasis is on comparing the initial factors and subsequent operation, "success" or "failure" of the relevant projects in

terms of the experience of the coming decades, which is extrapolated to the current construction situation.

The urgent need for the rapid resettlement of large numbers of new urban populations, induced by the rapid urbanization of the mid-twentieth century, in Europe and the USSR was greatly exacerbated by the great destruction of housing during World War II. In the Soviet Union, this housing crisis had a corresponding negative background since the early 1920s, which only increased over time. These factors, combined with the rapid development of the engineering and construction industry and the background of post-war technological progress, led to the appeal of both architectural and power elites to functionalism and modernism in residential development and the crystallization of the idea of mass construction of affordable multi-storey housing with social infrastructure, grouped into micro-districts. However, the difference in economic conditions between the market and planned economy, on the one hand, and historically formed social factors in Europe and North America, on the other, led to different results with similar construction techniques in style and conditions in the 1950s - 1960s (which received the common name "international style").

Keywords: residential micro-districts; urbanization; international style; functionalism; Soviet architectural modernism.

REFERENCES

1. Ryabushin A, Shishkina I *Sovetskaya arkhitektura*. Moscow: Stroyizdat. 1984. 217 p. {In Russian}
2. Ikonnikov A. *Arkhitektura XX veka. Utopii i real'nost'*. Moscow: Progress-Tradiciya, 2001. Vol. 656 p. {In Russian}
3. Khan-Magomedov S. *Hrushevskiy utilitarizm: plyusyi i minusyi // Estetika "ottepeli": novoe v arhitekture, iskusstve, kulture / ed. O. Kazakova*. Moscow : ROSSPEN, 2013. P. 110-133. {In Russian}
4. Chmelnizki D. *Nasledie S. O. Han-Magomedova: znachenie, problemy, lakunyi // Han-Magomedovskie chteniya*. Moscow; Saint Petersburg : Kolo, 2015. P. 26–34. {In Russian}
5. Chmelnizki D. *Konets stilya: k pyatidesyatiletuyu gibeli stalinskoy arhitekturyi // Proekt Klassika*. 2005. Vol. XIII-MMV. P. 142–149. {In Russian}
6. *Mastera sovetzkoy arhitekturyi ob arhitekture: Izbrannyye otryivki iz pisem, statey, vyistupleniy i traktatov*. In 2 volumes. Vol. 1. ed. M. Barkhin [etc.]. Moscow: Iskusstvo. 541 p. {In Russian}
7. *Mastera sovetzkoy arhitekturyi ob arhitekture: Izbrannyye otryivki iz pisem, statey, vyistupleniy i traktatov*. In 2 volumes. Vol. 2. ed. M. Barkhin [etc.]. Moscow: Iskusstvo. 584 p. {In Russian}

8. Erofaloff-Pilipchak B. *Arhitektura sovetskogo Kieva*. Kyiv: A+C, 2010. 638 p. {In Russian}
9. Erofaloff-Pilipchak B. *Kiev otherwise. Kiev ktorogo nikogda ne bylo. Kiev kakim on byl. Kiev kakim on mog byi byit*. Kyiv: A+C, 2014. 408 p. {In Russian / English}
10. Novosad I.H. *Istoriia zabudovy typovymy zhytlovymy budynkamy stolytsi Ukrainy Kyieva // Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia*. Kyiv : KNUBA, 2015. Vol. 41. P. 158–161. {In Ukrainian}
11. Bochner J., Desplechin R. *Cendrars et Le Corbusier : une amitié de quarante ans*, in *La Fable du lieu* (dir. Monique Chedfor). Paris : Champion, 1999. 212 p. {In French}
12. *Le Corbusier. Decorative Art of Today*. London : The Archit. Press, 1925. 214 p. {In English}
13. Lucan J. *Le Corbusier : une encyclopedie*. Paris : Éd. du Centre Pompidou, 1987. 500 p. {In French}
14. Risselada M. *Raumplan versus plan libre. Le Corbusier and Adolf Loos 1919–1930 : (Reprint)*. New York : Rizzoli Intern. Publ., 1989. 150 p. {In English}
15. Samuel F. *Le Corbusier – in Detail*. Oxford : Archit. Press, 2007. 232 p. {In English}
16. Markovskyi A.I. *Paraleli nimetskoi avanhardnoi arkhitektury ta zabudovy Kyieva. // Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia*. Kyiv : KNUBA, 2020. Vol. 58. P. 302–313. {In Ukrainian}
17. Markovskyi A.I. *Streamline or constructivism: architecture of Kyiv in the late 1920s// Austrian Journal of Technical and Natural Sciences – Vienna : Premier Publishing s.r.o, 2021. – Vol. 3-4. P 3-7*. {In English}
18. Patterson J.T. *Grand Expectations : The United States, 1945–1974*. Oxford : Oxford University Press, 1997. {In English}
19. Hall P. *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*. Hoboken : Wiley, John & Sons, Incorporated, 2004. 576 p. {In English}